
Artykuł 28

Dr Grzegorz Jasiński, STRATY KULTURY POLSKIEJ W LATACH 1939-1945

W latach 1939–1945 przez ziemie II Rzeczypospolitej kilkakrotnie przetaczała się linia frontu. W wyniku działań bojowych społeczeństwo polskie poniosło dotkliwe straty osobowe i materialne, nie były one jednak tak dotkliwe, jak te poniesione podczas długotrwałej okupacji. Jednym z jej zasadniczych celów była degradacja narodu polskiego przez fizyczną eksterminację jego elit, rozbicie świadomości i integralności narodowej oraz całkowite uzależnienie gospodarcze.

Spośród miast II Rzeczypospolitej polskiej we wrześniu 1939 roku największe straty w dziedzinie kultury poniosła Warszawa, stolica Polski i zarazem jej centrum kulturalne. W wyniku celowych nalotów bombowych zniszczeniu uległo około 10 procent zabudowy miasta. Całkowicie spłonęło wówczas m.in. Archiwum Oświecenia Publicznego z dokumentacją Dyrekcji Edukacji Narodowej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Kongresowym (1815–1831) oraz Archiwum Skarbowe. Ponadto spłonęła m.in. Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, z liczącym około tysiąc woluminów akt gospodarczych z XVI i XVII wieku; Biblioteka Ordynacka Przeździeckich, z jej zbiorem poloników z XVII i XVIII wieku oraz wielkim zasobem druków i rysunków z XVIII wieku. Dotkliwe straty poniosły również muzea warszawskie. Całkowicie spaliło się Muzeum Etnograficzne oraz Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W Muzeum Narodowym został zniszczony zaś dział wykopalisk egipskich i sztuki Dalekiego Wschodu. Tylko nieliczne dzieła sztuki udało się wówczas wywieźć poza celowo niszczone miasto. Wśród nich znalazły się m.in. obrazy Jana Matejki „Bitwa pod Grunwaldem” i „Kazanie Skargi” ewakuowane 7 września 1939 roku z gmachu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych do Zamościa, gdzie przeleżały do końca wojny pod podłogą w szopie Taborów Miejskich.

29 września 1939 roku Władysław Mołotow, ludowy komisarz spraw zagranicznych Związku Sowieckiego i Joachim von Ribbentrop, minister spraw zagranicznych III Rzeszy podpisali traktat sowiecko-niemiecki o granicach i przyjaźni, pieczętując tym samym czwarty rozbiór Polski. W potocznej świadomości istniało jedynie dwóch okupantów. Należy jednak pamiętać, że w latach 1939–1940 Wilno z terenami przyległymi było okupowane przez Litwę, a w latach 1939–1945 rejony Spisza i Orawy przez Słowację.

To jednak Sowieci i Niemcy, dokonując podziału terytorium II RP, wykreślili ją z politycznej mapy Europy. Następnym krokiem miało być zaś planowe pozbawienie narodu polskiego jego tożsamości. Obaj okupanci przystąpili do bezwzględnej walki z kulturą i jej najwybitniejszymi przedstawicielami. Na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w utworzonym wówczas Generalnym Gubernatorstwie język niemiecki był obowiązującym językiem urzędowym, język polski zaś w GG pełnił funkcję pomocniczą. Poważnie ograniczono też dostęp do oświaty, sztuki i nauki. Zlikwidowano wówczas szkolnictwo średnie i wyższe dla młodzieży polskiej, zachowując jedynie szkolnictwo powszechne i częściowo zawodowe. Zamknięto wiele ośrodków kultury, bibliotek, teatrów i sal koncertowych. Wprowadzono zakaz gry utworów Fryderyka Chopina, upowszechniając występy cyrkowe i pokazy filmowe poprzedzane wyświetlaniem propagandowych kronik. Utrudniano również wszelkie praktyki religijne, prowadząc jednocześnie na masową skalę niszczenie i grabież dóbr kultury polskiej.

19 października 1939 roku władze niemieckie zarządziły konfiskatę wszystkich przedmiotów znajdujących się w archiwach, muzeach, zbiorach publicznych oraz prywatnych, których „zabezpieczenie” leżało w niemieckim interesie. Zajęły się tym instytucje państwowe na czele z powołanym przez Hermanna Göringa 1 listopada 1939 roku Głównym Urzędem Powierniczym dla Wschodu i powiązany z nim Towarzystwem do Badań Spuścizny Przodków. Grabieżą zajmował

się także Urząd Generalnego Powiernika dla Zabezpieczenia Niemieckich Dóbr Kultury we Wschodnich Ziemiach Przyłączonych oraz specjalni pełnomocnicy m.in. dr Kaj Mühlmann oraz Hans Posse, specjalny wysłannik Hitlera, „z prawem pierwszeństwa w wyborze najcenniejszych dzieł sztuki”.

Zarządzeniem Arthura Greisera, niemieckiego namiestnika w Kraju Warty z 13 grudnia 1939 roku zostały skonfiskowane zbiory archiwalne, muzealne i biblioteczne, w tym m.in. muzeum etnograficznego w Poznaniu, muzeów w Głuchowie i Rogalinie oraz zamku w Kórniku, a następnie wywiezione do III Rzeszy. Skarby kultury polskiej rabowane na terenie Generalnego Gubernatorstwa gromadzono w piwnicach Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Wśród zebranych tam do połowy 1940 roku dzieł znalazło się 521 przedmiotów o tzw. wartości międzynarodowej. Wśród nich były obrazy z Muzeum Czartoryskich w Krakowie (w tym: Rafaela Santi „Portret młodzieńca”, Leonarda da Vinci „Dama z gronostajem”, Rembrandta „Pejzaż z miłosiernym Samarytaninem”), 25 obrazów Bernardo Bellotta zwanego Canalettem oraz 55 przedmiotów ze Skarbcza Katedry Wawelskiej.

Po zajęciu kresów wschodnich również sowiecka administracja cywilna i wojskowa przystąpiła do niszczenia wszelkich przejawów polskości. 29 listopada zmuszono do przyjęcia obywatelstwa sowieckiego wszystkie osoby, które po 2 listopada 1939 roku znalazły się na terenach inkorporowanych przez Związek Sowiecki. Zlikwidowano polską administrację, a liczne świątynie wszystkich wyznań zamknięto i przekształcono w magazyny, składy, „muzea ateizmu” itp. Język polski utracił rangę języka urzędowego. Zlikwidowano liczne muzea i galerie. Powierzchnia wystawiennicza zajmowana przez zbiory kultury polskiej zmniejszyła się w stosunku do stanu z 1939 roku o 40 procent. Obecnie nada trudno jest oszacować skalę rabunku i bezmyślnego niszczenia polskich dóbr kultury przez Sowietów. Już w pierwszych tygodniach okupacji ich łupem padło ponad 2 tys. rezydencji. W 1940 roku wiele cennych przedmiotów z majątków ziemskich zrabowało Moskiewskie Muzeum Historyczne, a Centralne Muzeum Antyreligijne z Moskwy systematycznie wywoziło liczne rękopisy i księgi z bezcennych kolekcji kościelnych, klasztornych i ziemiańskich. Zniszczono także kilka tysięcy obiektów sakralnych, m.in. w kościele pw. św. Trójcy w Wołczynie sprofanowano szczątki króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a kościół zamieniono na magazyn nawozów miejscowego kolchozu.

Znaczne straty poniosły również polskie archiwa państwowe, których większość zbiorów (m.in. z Tarnopola, Stanisławowa i Sokala) wywieziono do archiwów sowieckich. Uwzględniając tożsamą praktykę władz niemieckich, które tylko w Warszawie za zdobycz wojenną uznały m.in. zasoby Centralnego Archiwum Wojskowego, Instytutu Historii Najnowszej oraz znaczną część zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych (skąd m.in. do Rzeszy trafiło 74 sztuki bezcennych dokumentów Zakonu Krzyżackiego z lat 1215–1466) szacuje się, iż w wyniku bezpośrednich działań wojennych i prowadzonej następnie latami zalegalizowanej grabieży polskie archiwa i zbiory prywatne zostały uszczuplone o blisko 5 mln jednostek archiwalnych.

Równie poważne straty poniosły polskie biblioteki. Szczególnie tragiczny los spotkał te, które znajdowały się na terenach wcielonych do III Rzeszy. W pierwszych miesiącach okupacji spalono biblioteki publiczne m.in. w Sosnowcu, Będzinie, Katowicach, Cieszynie, Toruniu, Inowrocławiu i Płocku. W Łodzi zniszczono zaś, wywożąc na przemiał, 10 bibliotek miejskich, 100 szkolnych i 15 towarzystw oświatowych i społecznych. Według obliczeń przeprowadzonych w latach 1946–1948 przez Naczelną Dyрекcyj Bibliotek, straty poniesione przez polskie piśmiennictwo szacuje się na około 15 mln 100 tys. woluminów oraz 654 tys. jednostek specjalnych.

Celowemu zniszczeniu uległo również tysiące obiektów architektonicznych, w tym lwowski Pałac Jabłonowskich i Kolegiata pw. Najświętszej Marii Panny i św. Aleksego z 1161 roku w Tumie pod Łęczycą. Straty architektury polskiej podczas II wojny światowej ocenia się na 43 procent. 7535 budowli zostało zniszczonych w całości, 11 932 obiekty zniszczono w 50 lub więcej procentach. Należy podkreślić, że wśród obiektów całkowicie zniszczonych znalazły się 23 budowle romańskie, 1937 budowli gotyckich, 811 renesansowych oraz 3800 barokowych i rokokowych. Zniszczono również kilkaset cennych pomników.

Straty te byłyby niewątpliwie większe, gdyby nie przeciwdziałanie, często z narażeniem życia, wielu tysięcy Polaków walczących o zachowanie tożsamości narodowej. Dzięki powstałym w czasie okupacji wyspecjalizowanym strukturom Polskiego Państwa Podziemnego uruchomiono tajne nauczanie i umożliwiono rozwój różnych form sztuki. Stale prowadzono akcje ratowania dóbr kultury oraz ewidencjonowano rabowane przedmioty (m.in. pod kierunkiem Stanisława Lorentza i Karola Estreichera), co umożliwiło po zakończeniu wojny choćby częściowe ich odzyskanie.

Obie władze okupacyjne za wszelką cenę zamierzały uniemożliwić odrodzenie się Rzeczypospolitej. Podjęły w tym celu bezwzględną walkę z polskimi elitami intelektualnymi i politycznymi walczącymi w obronie ojczyzny. W ramach germanizacji terenów zajmowanych przez „niższe rasy słowiańskie – podludzi” (założenia te przejął późniejszy Generalny Plan Wschód), już 1 września 1939 roku przystąpiono do trwającej blisko dwa miesiące wielkiej operacji „Tannenberg”. Dokonano wówczas zagłady blisko 20 tys. przedstawicieli polskiej inteligencji. Kolejne straty przyniosły niemieckie akcje przeciwinteligencjne (Intelligenzaktionen): Pommern, Posen, Masowien, Schlesien i Litzmannstadt. Wymordowano w nich 40 tys. Polaków, a kolejne 20 tys. wysłano do obozów koncentracyjnych, gdzie większość z nich zginęła. Jednocześnie prowadzono akcje wysiedleńcze oraz tzw. akcje specjalne. W czasie jednej z nich – 6 listopada 1939 roku – w Krakowie SS Sturmbannführer dr Bruno Müller, na zebraniu z wykładowcami Uniwersytetu Jagiellońskiego, Akademii Górniczo-Hutniczej i Akademii Handlowej mówił: (...) Moi panowie! Wasza decyzja, by na nowo uruchomić uniwersytet, prowadzić ćwiczenia, seminaria, wykłady i egzaminy dowodzi, że zupełnie nie macie pojęcia, w jakiej znajdujecie się sytuacji. Wasza decyzja to wrogi akt przeciwko Rzeszy Niemieckiej. (...). Tego dnia SS aresztowało 183 osoby, z czego 169 trafiło do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen pod Berlinem, gdzie kilkanaście z nich zmarło, m.in.. Stanisław Estreicher – wybitny historyk, bibliograf; Ignacy Chrzanowski – historyk literatury, autor: Historii literatury niepodległej Polski i Leon Sternbach – światowej sławy filolog klasyczny i bizantynista. W wyniku najbardziej znanej niemieckiej nadzwyczajnej akcji pacyfikacyjnej A-B (Ausserordentliche Befriedungsaktion) przeprowadzonej w 1940 roku na ziemiach pod okupacją niemiecką aresztowano co najmniej 3,5 tys. Polaków. Ofiarami byli przedstawiciele inteligencji, działacze polityczni i społeczni, artyści oraz osoby podejrzane o związki z konspiracją niepodległościową. Po brutalnych przesłuchaniach, część z nich zamordowano, a innych osadzono w więzieniach i obozach koncentracyjnych. Niemcy kontynuowali politykę eksterminacji także w następnych latach okupacji. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zdobyciu Lwowa, w lipcu 1941 roku aresztowano, a następnie zamordowano kilkudziesięciu wykładowców Uniwersytetu Jana Kazimierza i Politechniki Lwowskiej. Wśród nich znaleźli się m.in. Tadeusz Boy-Żeleński – lekarz, publicysta, tłumacz literatury francuskiej; Włodzimierz Krukowski – światowej sławy inżynier elektryk, autor 60 patentów z tej dziedziny i Kazimierz Bartel – matematyk i pięciokrotny premier II RP.

Najbardziej masową formą represji stosowaną przez władze sowieckie wobec obywateli polskich były przymusowe deportacje i przesiedlenia, które w latach 1940–1941 dotknęły nie mniej niż pół miliona osób.

Szczególne zagrożenie Sowietom dostrzegali w szeroko rozumianych elitach społeczeństwa polskiego. Dlatego też największa tragedia, która do dziś ciąży na stosunkach Rzeczypospolitej Polskiej z Federacją Rosyjską, rozegrała się w obozach jenieckich i więzieniach na Ukrainie i Białorusi. Część z nich, jako jeńcy wojenni, była przetrzymywana od września 1939 roku w trzech obozach specjalnych NKWD: Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku oraz w więzieniach. Projekt Ławrientija Berii, ludowego komisarza spraw wewnętrznych przewidywał oskarżenie ich o działalność kontrewolucyjną na podstawie art. 58 p. 1 kodeksu karnego RFSRS z 1929 roku. Na początku marca 1940 roku Beria wystosował pismo do Stalina, w którym przedstawił wykaz jeńców z trzech obozów specjalnych – 14 736 osób oraz zestawienie dotyczące 10 685 obywateli polskich przetrzymywanych w więzieniach NKWD na Białorusi i Ukrainie. Większość z nich była oficerami rezerwy, w tym m.in. lekarze, wykładowcy akademicki, artyści i nauczyciele. Zostali zamordowani na podstawie decyzji BP KC WKP(b) z 5 marca 1940 roku.

Olbrzymim ciosem dla wielowiekowego dorobku kulturalnego i materialnego Polski były zniszczenia powstałe na skutek Powstania Warszawskiego. W czasie 63 dni walk, przy biernym wyczekiwaniu oddziałów Armii Czerwonej i znikomej pomocy aliantów zachodnich dla walczącej stolicy, Niemcy

zniszczyli około 25 procent zabudowy miasta. Po ustaniu walk, zburzono kolejne 35 procent zabudowy. W 1944 roku zniszczono Zamek Królewski oraz liczne muzea, archiwa, biblioteki, pomniki i inne obiekty kultury. Szacuje się, że podczas powstania zginęło także około 150 tys. Polaków. Znaczna część spośród nich to kwiat inteligencji polskiej, ludzie którzy ocalili z planowej zagłady polskich elit. Nie bez powodu mówi się, iż Polacy strzelali wówczas do wroga diamentami. Na barykadach powstania zginęli m.in. trzej wybitni poeci polscy Krzysztof Kamil Baczyński, Zdzisław Stroiński i Tadeusz Gajcy.

Bilans wojny był dla kultury polskiej tragiczny. Oznaczał utratę wielowiekowego dorobku pokoleń, centrów kultury polskich takich jak Lwów i Wilno oraz fizyczną zagładę elit. Nabytki terytorialne na zachodzie i północy kraju były zaś w ogromnym procencie zniszczone przez działania wojenne i celową grabież dokonywaną przez Sowietów w latach 1944–1947.

Dr Grzegorz Jasiński

Bibliografia selektywna:

- Bolewski, H. Pierzchała, Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe, Wrocław 1989
- K. Estreicher, Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży, Kraków 2003
- D. Matelski, Grabież i restytucja polskich dóbr kultury: od czasów nowożytnych do współczesnych, t. 1 i 2, Kraków 2006
- P. Majewski, Wojna i kultura: instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945, Warszawa 2005
- Skuza, Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych, Toruń 1994
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945, (red. M. Muszyński, P. Sypniewski, K. Rak) Warszawa 2007